

Van de wal ... in de gracht

Onderzoek van de stadsgracht biedt een schat aan informatie over het leven rond de vesten tussen de 16de en de 19de eeuw. Omdat nog geen volwaardig rioleringsnetwerk bestond, belandde het afval vaak in de grachten. Het militaire geniekorps had de opdracht om de grachten twee maal per jaar te reinigen. Dit betekende het wegnemen van riet en waterplanten, maar ook het verwijderen van dode lichamen. Bijna wekelijks verdronken namelijk mensen in de gracht, vaak ook kinderen. Bij opgravingen van grachtlagen aan de stadsmuur werden al verschillende vondsten gedaan waaronder aardewerk, slachtafval, metalen gespen, lederen schoeisel, pijpkekopjes en –steeltjes, speelgoed (knikkers, houten ballen van een kegelspel) en zo meer.

Maskerade - Karnaval op het ijs, bij de Kipdorppoort. Schilderij van Denis Van Alsloot, ca. 1620

Gesp gevonden op de middeleeuwse weg waar later het Kipdorpbastion werd gebouwd.

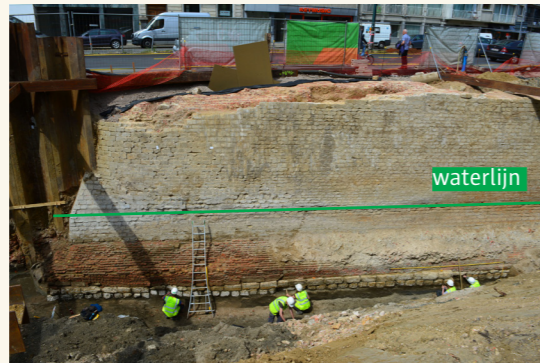
Schoenzolen gevonden in de grachtlaag

Pijpekopje uit de tweede helft van de 18de eeuw

Rekenpenning uit de 16de eeuw

waterlijn

Typisch Antwerps: de piramide

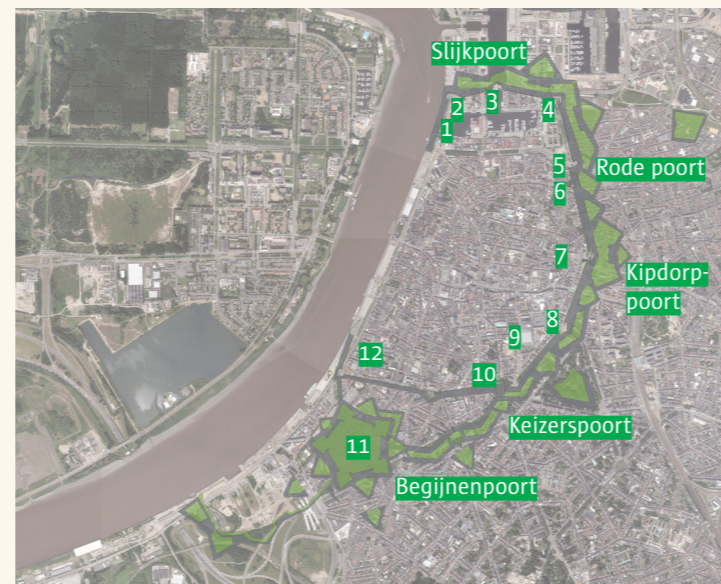
Typisch voor de Spaanse omwalling was de afwerking van de afgeronde hoeken van de bastions en de stadsmuur met een halve piramide. Het was een oplossing voor de overgang van de rechte hoek van het fundament naar de (in de 16de eeuw nog) ronde hoek van een muur. De vestingbouw zal later evolueren naar volledig rechte hoeken, zodat bij geschut geen dode hoeken ontstaan.

Historische kaarten tonen hoe deze piramides bekrond werden met een halve bol, een typische renaissanceversiering van de hand van de Italiaanse ingenieur Di Boni. Deze bol, een kwetsbaar bouwelement, bleek niet meer aanwezig bij het bastion Huidevetterstoren. Bij het Keizerbastion en de stadsmuur aan de Kipdorppoort is nog een restant van de bol aanwezig.

Opbouw van een bastion

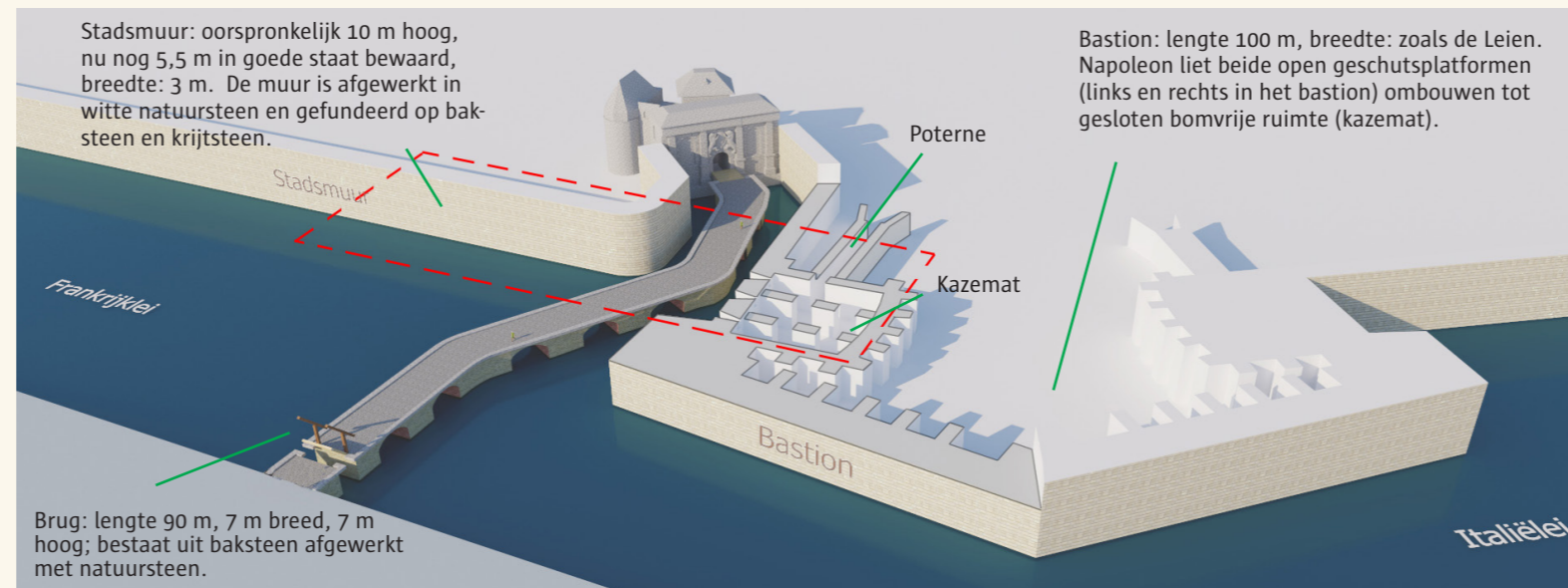
Een bastion is een grote vijfhoekige uitsprong in de stadsmuur, met twee voorzijden (facen), twee flanken en een verbinding met de stad. Via een doorgang door de wal bereikte men de geschutsstellingen op de flanken. Bastions waren een uitvinding van Italiaanse ingenieurs. Vanuit zo'n bolwerk kon de vijand sneller aangevallen worden en kon de stadsmuur vanop de flanken worden beschermd. Het Keizersbastion, het bastion Huidevetterstoren

en het Kipdorpbastion hadden lange voorzijden en korte teruggetrokken lage flanken, typisch voor het 'oud-Italiaans stelsel' uit de eerste helft van de 16de eeuw. Op de overgang van de voorzijden naar de flanken waren er afgeronde hoeken of oreillons. De bastionmuren waren aan binnenzijde versterkt met steunberen en opgevuld met aarde. Grond kon de kanoninslagen beter opvangen dan het metselwerk en was gemakkelijker te herstellen.

Het noordelijke deel van de Leien wordt tussen 2016 en 2019 opnieuw aangelegd. Een nieuwe tramlijn zal het noorden van Antwerpen beter bereikbaar maken. Er komt voor het Operagebouw een groot plein, met een ondergrondse parkeergarage en tunnels voor het doorgaand verkeer. Door deze grootschalige werken komt ook het verleden van Antwerpen terug naar boven. De Noorderlijn volgt namelijk het tracé van de noordelijke helft van de Spaanse omwalling, de stadsversterking uit de 16de eeuw.

Kipdorpsite: zichtbaar na de heraanleg van de Leien

Stadsmuur: oorspronkelijk 10 m hoog, nu nog 5,5 m in goede staat bewaard, breedte: 3 m. De muur is afgewerkt in witte natuursteen en gefundeerd op baksteen en krijtsteen.

Bastion: lengte 100 m, breedte: zoals de Leien. Napoleon liet beide open geschutsplatformen (links en rechts in het bastion) ombouwen tot gesloten bomvrije ruimte (kazemat).

Brug: lengte 90 m, 7 m breed, 7 m hoog; bestaat uit baksteen afgewerkt met natuursteen.

Colofon

Wettelijk depotnummer: D/2017/0306/108 - Tekst: Femke Martens, Daan Celis, Veerle Hendriks en Karen Minsae - Plannen: Francisco Miranda - Beeldmateriaal: Felixarchief, Stadsarchief Antwerpen, Museo del Prado, Museum Plantin-Moretus, MAS Museum aan de Stroom, Rijksmuseum Amsterdam, Manuel de Solà-Morales Rubio - Redactie: Geert Allaert, Isabel Michielsens, Johan Veeckman - Ontwerp: Geert Allaert en Isabel Michielsens. V.U.: Patricia De Somer, Grote Markt 1, 2000 Antwerpen.

Noorderlijn en de Spaanse omwalling

Overzichtsplan Spaanse omwalling

1. Historische bewoning Rijnkaai
2. Stadsmuur aan bastion Kattenberg
3. Bastion Slijk
4. Bastion Schijn
5. Bastion Rode Poort
6. Halfbastion en brug Rode Poort
7. Kipdorpsite: stadsmuur, brug en bastion
8. Bastion Huidevetterstoren
9. Blauwe Toren
10. Keizersbastion
11. Citadel van Alva/ Zuidkasteel
12. Sint-Michielsbastion

Noorderlijn

De Spaanse omwalling werd gebouwd in opdracht van Keizer Karel en ontworpen door de Italiaanse ingenieur Donato di Boni. Het vooruitstrevende ontwerp verzekerde de stad een betere beveiliging tegen zwaar geschut dan de laatmiddeleeuwse omwalling. Ze bestond uit negen bastions, acht fronten (rechte stukken muur), vijf stadspoorten met monumentale bruggen, een gracht en een buitengrachtmuur. Er werd ruim tien jaar (1542-1553) aan gewerkt met duizenden arbeiders waaronder ook vrouwen en kinderen.

KIPDORP

De Kipdorppoort ca. 1863-1864

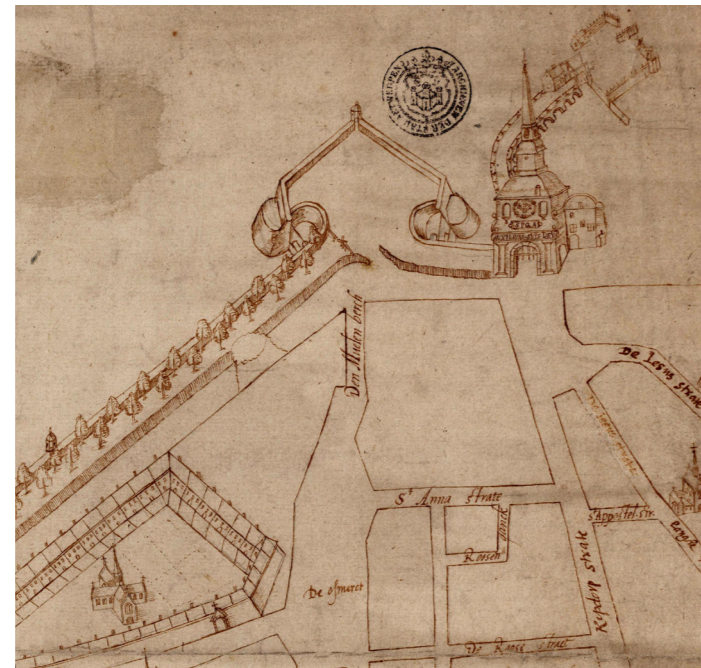
Brug naar het verleden

Onder de Leien zijn de muurresten van de Spaanse omwalling uit de 16de eeuw nog goed bewaard. Bij de aanleg van de Noorderlijn komen ze opnieuw aan het licht. Enkele delen van de omwalling moeten plaats maken voor de nieuwe tramlijn, maar de restanten van de Kipdorppoort- en het bastion zullen een onderdeel uitmaken van het Operaplein en permanent zichtbaar blijven als openlucht site.

1223

Kipdorp, een oud gehucht wordt nieuwe toegang

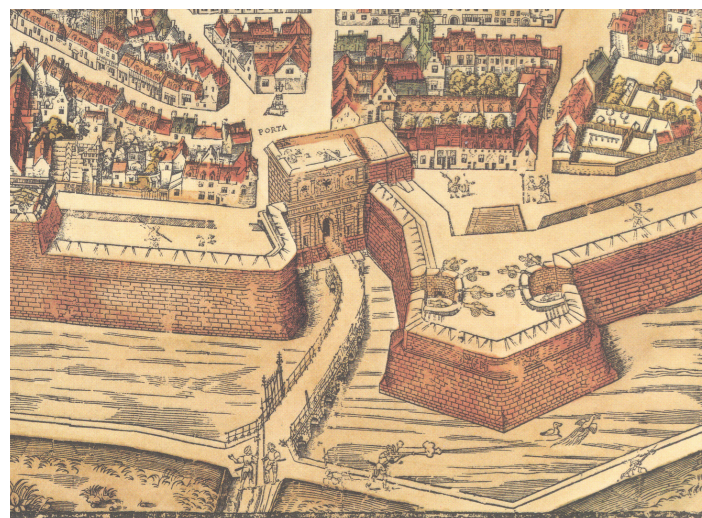
De naam Kipdorppoort verwijst naar Kipdorp, een oud gehucht ten oosten van de Wijngaardpoort. Vandaag zou dit aan het einde van de straat Kipdorp liggen. Het gehucht werd voor het eerst vermeld in 1223. Rond 1300 kwam deze wijk binnen de stad te liggen. Het woord 'kip' verwijst mogelijk naar een 'kleine verhoging'. In de buurt van Kipdorp lag immers een hoger gelegen zandrug. In deze omgeving werd de Kipdorppoort gebouwd, één van de vijf stadstoegangen van de Spaanse omwalling.

Kipdorppoort, pentekening, ca. 1601-1650

1543

Bouw van de Kipdorppoort

Detail van de Kipdorpbrug, -bastion en -poort, houtsnede van Virgilius Bononiensis, 1565

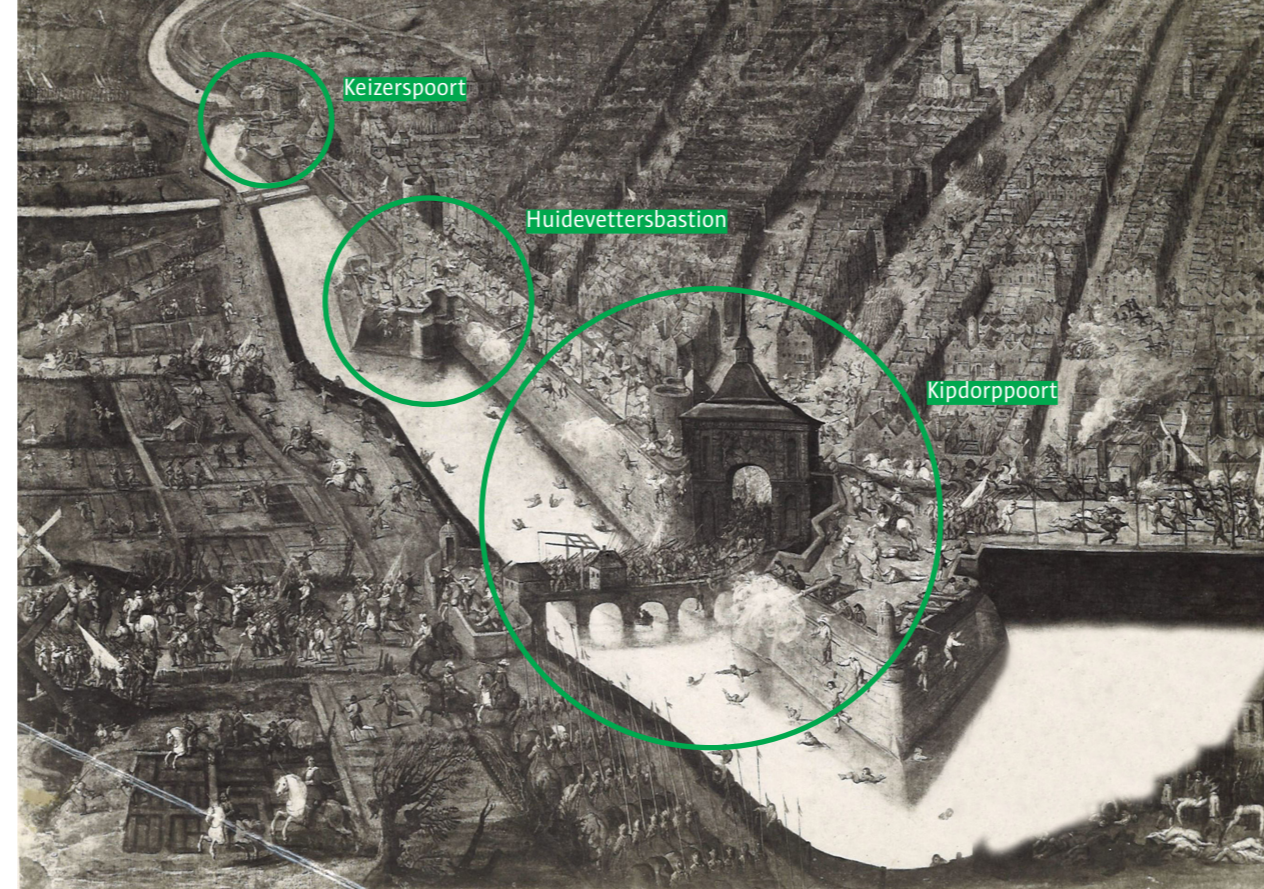
Tussen 1543 en 1548 werd gestart met de bouw van de Kipdorppoort. Deze monumentale toegang werd verdedigd door een bastion en was toegankelijk via een brug over de stadsgracht. Het was de uitvalsweg naar de Kempen en Noord-Brabant. Langs deze poort konden burgers, handelaars en notabelen via de landrug 'Eyendijk', nu de Turnhoutsebaan, de stad in. De Kipdorppoort was in de winter geopend van 5.30 tot 22.00 uur, in de zomer van 3.30 tot 23.00 uur. Nadien ging de poort onherroepelijk dicht en moesten laatkomers buiten de stadswallen overnachten.

Vijf stadspoorten

De monumentale poorten van de omwalling hadden een façade in de kenmerkende renaissancestijl van Noord-Italië, met onder meer zuilen, friezen, bossage (ruw gekapte stenen) en afbeeldingen van leeuwen. Van noord naar zuid waren er de Slijkpoort (Londenbrug), de Rode poort (tussen Paardenmarkt en Tunnelplaats) de Kipdorppoort (Operaplein), de Keizerspoort (aan de voormalige Nationale Bank) en tenslotte de Begijnenpoort in de verbindingswal met de citadel (Frankrijklei ter hoogte van Kasteelpleinstraat).

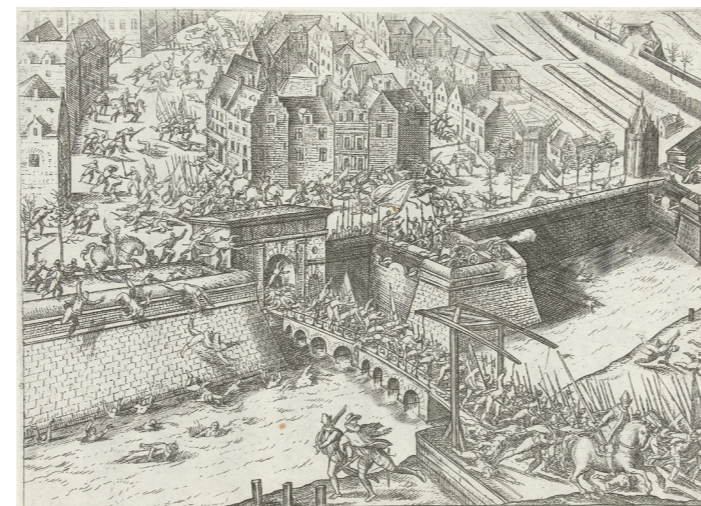
Kipdorppoort na het slopen van de wallen in 1865

Bewerking van het schilderij van Antoine Sallaert, Zicht op het strijdtoneel aan de vesten tijdens de Franse Furie.

1583

Gewapende strijd aan de brug: Franse Furie en Val van Antwerpen

De Franse soldaten worden door de gewapende burgers van Antwerpen uit de stad verjaagd. Ets van Frans Hogenberg, 1583 - 1585

In de late 16de eeuw is Antwerpen in handen van de calvinistische Willem van Oranje, die in 1581 een bondgenootschap sloot met de Franse hertog van Anjou. Zo zouden ze samen de stad verdedigen tegen de Spaanse belegering.

Maar de hertog wilde zelf de stad veroveren. Zo stond hij op 17 januari 1583 met een Frans garnizoen voor de Kipdorppoort, maar de Antwerpenaren bewapenden zich meteen en verjoegen de Fransen. Dit mondde uit in de Franse Furie, een bloedige

strijd 'waar de lijken hoopen vormden van meer dan twee meters hoog'.

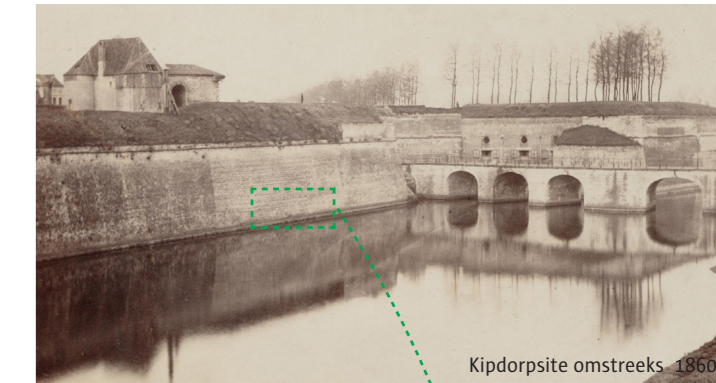
Vele burgers, edellieden en zo'n 1500 Franse soldaten werden gedood of verdronken in de gracht. Na deze nederlaag vertrokken de Fransen uit de stad en hiermee eindigde ook de Franse steun voor de Nederlandse opstand tegen Spanje. Dit opende de weg voor de Spaanse strateeg Alexander Farnese om de stad te heroveren in augustus 1585.

Die 'Val van Antwerpen' wordt vaak gezien als de definitieve scheiding van de Nederlanden. De Zuidelijke Nederlanden kwamen terug onder het bewind van een landvoogd die door de koning van Spanje werd benoemd. Hierna werd het katholicisme de enige toegestane godsdienst, de Noordelijke Nederlanden bleven protestants. De overwinning op de Fransen werd rond 1600 herdacht met een vernieuwing van de Kipdorppoort aan stadszijde.

1864

De stad barst uit haar voegen: de afbraak

In de tweede helft van de 19de eeuw had de Spaanse omwalling haar doel verloren en stond ze de verdere stadsontwikkeling in de weg. Vanaf 1864 werd deze versterking afgebroken. Op de gedempte stadsgrachten werden de Leien aangelegd (1867-1869), maar ondergronds bleef de volledige blauwdruk van de Spaanse omwalling bewaard.

Kipdorpsite omstreeks 1860

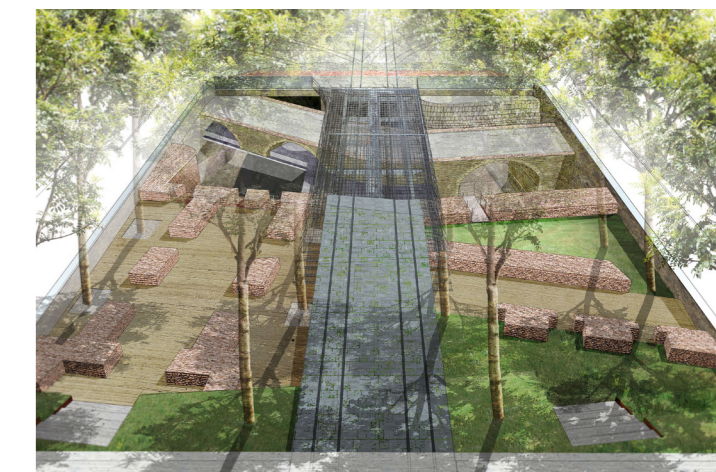
Stadsmuur Kipdorpsite in 2017

2002-2019

De Kipdorpsite herleeft

Kipdorpbastion en -brug tijdens de opgravingswerken in 2017

Toekomstbeeld van de Kipdorpsite. Manuel de Solà-Morales

Archeologisch vooronderzoek

Tijdens de heraanleg van de Zuiderleien (2002-2006) startte systematisch archeologisch onderzoek naar de Spaanse omwalling. Delen van de Keizerspoort, het bastion en de citadel van Alva werden toen onderzocht. Bij de afbraak in 2006 van de IJzeren brug, de tijdelijke brug aan de Rooseveltplaats, kwam de Kipdorpbrug een eerste maal terug aan het licht. Voor de integratie van de Kipdorpsite in het nieuwe Operaplein werd in 2012 door middel van diepe schachten de opbouw, bewaringstoestand en locatie van de vestingmuur onderzocht. Net onder het wegdek en de voetpaden bleken de monumentale archeologische resten tot meer dan 7 meter diep onder de Leien bewaard.

Op twee plaatsen kan je de monumentale Spaanse omwalling opnieuw beleven:

- In de ondergrondse parking aan de Nationale Bank kunnen bezoekers nu al een deel van het Keizersbastion en de -poort bekijken. (verdieping -3)
- Vanaf 2019 zal ook de gerestaureerde Kipdorpsite permanent in de openlucht zichtbaar zijn.